

„Kaftán, srájmli, pajesz idegen volt számára”

Vázlat a magyar zsidóság
kivételzésének
folyamatáról a 19.
században és a 20. század
első évtizedeiben

F. DÓZSA KATALIN

„Nem kedveltem az imaházat; ünnepi gyülekezetét, fehér lepelbe öltözött férfijaival, kik érthetetlen nyelven egyhangon mormolták imáikat” – olvashatjuk Feny Miksa visszaemlékezéseiben.¹

A mondat jól érzékelteti a múlt századfordulón emancipálódó zsidó ifjúság viszolygását a hagyományos szokásoktól. Maga Feny is, szerinte elnytelen külsejének hátrányait a gondos, divatos öltözködéssel próbálta csökkenteni. Ennek ellenére önéletrajzában nem sokat foglalkozik a saját és mások viseletével, egyedül azt az anekdotát meséli el, hogy amikor egyszer egy drága spenótszín felöltöt jelent meg, várva az elismerést, Pásztor Árpád, a századelő ismert regényírója csak annyit mondott: „ezt csak tükörtojással lehet viselni”.²

Hanák Péter *A másokról alkotott kép* című tanulmányában felsorolja a vicclapok jellegzetes zsidófiguráit:

„A liberális sajtóban a zsidó eleinte inkább nevetséges és lenézett, mintsem ellenszenves alak: a házaló – toldott-foldott gúnyában, nyitott bocsokban, batyuval a hátán. a handlé, a rongyszéd, a rangosabb kiadásban a »gyapjas«, a »bróker«, a »tollas« zsidó, aki még meglepedett és megdöbbent a meggazdagodott boltos korában is. a régi korábbi vonásait, legfeljebb a foltos kaftánt váltja fel a hosszú fekete zakó [...] a leghosszabb életű egy magyar zsidó élcemester, Ágai Adolf szülötte volt: Seiffensteiner Solomon, az adomázó rezonőr. Első pillantásra tipikus zsidó külső: vastag orr, hamiskás szem, szűk szemöldök, széles ajak és széles

1 Feny Miksa: *Önéletrajzom*. Budapest, Argumentum Kiadó, 1994. 25. old.

2 Uo. 69. old.

Ortodox kiskőrösi fészeres házaspár
1885–90 körül

mozdulatok, kezével is állandóan »beszél«,³ gesztikulál. Hétköznap sapkában, mellényben, mosolyogva, ünnepélyes alkalommal cilinderben, zakóban, felölt ben adja el »t n déseit«. az okos, a csavaros esz , »rokonszenves« zsidó. A századvégen egyre er sőd antiszemita tábor már másként rajzolja meg ugyanezt az alakot. [...] A torzbrázolások, amelyeket német élclapokból importáltak, sokféle változatban is egylényeg ek maradtak. Akár zsidósüveget, hosszú haját és pajeszt viselt, akár kappedlit, és s r göndör sz rzet borította fejét-arcát, akár cilinderben pompázott, kopaszon és borotvált arccal [...].”⁴

A gúnyrajzokból is látható, hogy a zsidóság figurái a 19. század második felében megváltoztak. Bár továbbélt a hagyományos kaftános megjelenés, a magyar zsidóság – párhuzamosan az ún. neológ reformista törekvésekkel – elhagyta a tradicionális ruházatot, és öltözékével is igyekezett beolvadni az ket befogadó magyarságba. Hasonló tendenciára utal Szerdócz József Szatmárról írott dolgozatában:

„Szatmár zsidó története nem régi. De a rövid múltat a gazdag spiritualitás teszi teljessé [...]. Haszidizmus csak nehezen és kés bb nyert teret a városban. Igazából már a kezdetekben Szatmár, a polgárosodott, emancipált »magyar« zsidók városa lett. S mint emancipált, úgy az asszimiláció-

ra kacsintgatók városa is egyben. Nem szerette a küls ségeket: kaftán, srajmli, pajesz idegen volt számára.”⁵

A hagyományos megjelenés

Mit tudunk a hagyományos, a haszidok (chassid) által viselt ruházatról? Ez a máig is él viselet 18. századi formákat rzött meg, s tulajdonképpen egy sajátosan terjed és továbbél , zárt és nagyon keveset változó népviseletnek tekinthetjük. Különösen a férfiviselet nagyon konzervatív és alig módosul. F jellemz je az ünnepeken viselt fekete se-lyemkaftán, fehér ing, a széles prémes fejfed , a sreimel (ez a fent említett srajmli), és a szintén ünnepeken viselt térdnadrág.

Mivel a haszidizmus lengyel eredet , a kaftánt is általában lengyelnek tartják, de zsidó kaftánról már a 15. századból is találunk feljegyzést. Miután a kaftán jellegzetesen keleti darab, elfogadható az a feltételezés, hogy általában kaftánnak hívták az izraeliták kabátját, annál is inkább, mert például 1623-ban Bethlen Gábor fejedelem, amikor Spanyolországból Törökországba menekült zsidó közösségeket Erdélybe hívott, különböző kiváltságokat adva nekik, a kiváltságlevelébe azt is befoglalta, hogy nem öltözhetnek keresztény módon.⁶ A 17.

3 A gesztikulálással kapcsolatos az alábbi, ismert zsidóvicc is:

- Hogy vagy?
- Nem tudok beszélni – válaszolja Grün
- Miért?
- Nincs keszty m!

4 Hanák Péter: A másokról alkotott kép. In: Varga László (szerk.): Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság. Budapest,

Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, 2005. 170–171. old.

5 Szerdócz József Ervin: Szatmár, emlékek és remények városa. Ld. <http://or-zse.hu/resp/hallgatoi/szerdoc-szatmar2006.htm>

6 Jankovics József, Galavics Géza, R. Várkonyi Ágnes: Régi erdélyi viseletek. Budapest, Európa Kiadó, 1990. 113. old.

századi viseletkódex ábrázolása szerint a zsidó kereskedő megjelenése nem különböző lényegesen a keresztényekét: fején prémes süvegszerűség van, hasonló a sreimelhez, sípujjú, felső testén prémmel bélelt, derékig gombolt dolmány, amit akár kaftánnak is hívhatunk, hiszen a dolmány is a kaftán, viszont elöl menteszerűen nyitott, szűk panyókára vetett.⁷ Alatta egy derékig ferdén áthajtott, ugyanakkor középen is hátrahajtott, láthatóan puha anyagból készült, leginkább az orosz zubbonyhoz hasonló öltözék van, amire rá van hajtván egy fehér ing keskeny gallérja, és övvel van összefogva. Nadrágja törökösen buggyos, bokáig ér, ebben valóban látványosan eltér a keresztény viselettől. Az öltözetet kapca és papucs egészíti ki. Felesége fején fátyol, elöl derékig gombolt háromnegyedes kabátszerűség, melynek az alsókar közepéig ér ujjja alól kilátszik a fehér ing buggyos ujjja. A rózsaszínes-világos-piros kabát kék anyaggal van bélelve, amely alatt hosszú, a kabáthoz hasonló színű vízszintes csíkos fehér ruhát visel. Lábán piros kapca és sárga hegyes orrú papucs. S bár a hölgy viselete gyökeresen eltér a korszak magyar vagy európai divatától, több, viszonylag közeli ábrázolást láthatunk a viseletkódexben is. (32. kép, szász gazda felesége, 52. görög nő, 58. rác felesége.) Valószínűleg ez egy Erdélyben is elterjedt balkáni viseletforma volt, mert még Bethlen Gábor feleségét, Brandenburgi Katalint is megörökítették hasonló ruhában.

A klasszikus haszid öltözék kaftánja fekete selyemből készült, kivéve a rabbiét,

akié ünnepeken fehér mintásan nyírott bársony. A kaftán övvel van derékon összefogva. A fején a széles, prémes sreimel, de magyar területen hétköznapi kucsmát is viseltek. A ma ismert fekete kalap (fedora) csak az 1940–50-es években vált általánossá. Furcsa módon a kaftán szabása leginkább a 18. században terjedt el, és a vendégfogadásra is alkalmas, elegáns francia selyem háziköntöshöz hasonlít.⁸ A 19. század végén készült fekete szövetből is, a szalonkabát vagy a ferencjóska szabásához hasonló formában, de az öv a derékon ekkor is tartozéka volt. A térdnadrág egyértelműen a 18. századi *culotte* leszármazottja, annál is inkább, mert a bokáig érő törökös buggyogóról áttérni a csak kissé bő térdnadrágra nem számít viszonylag jelentős ugrásnak. Nem foglalkozom az imádkozáshoz használt fehér drapériákkal, imasálakkal, amelyek a zsidóság minden rétegénél a vallási elírásokhoz igazodnak.

A hagyományos női viselet viszonylag divatkövető, csupán az az elírás, hogy illedelmesen eltakarja a nyakcsábító részeit: nem lehet kivágott, ujjja csuklóig zárt, a szoknya hosszú. Viszont nemcsak a haszidoknál, de mindhárom irányzatnál (haszid, ortodox, neológ) is követelmény, hogy a nők takarják el fejüket, különösen az imaházban és az ünnepek alkalmával. Ezért a nőknek kizárólag templomi vagy egy-egy ünnepség alkalmával hordható finom kivitelű, csipkés, selyemből készült díszes kendők

7 Uo. 49. és 50. kép. Panyókára vetni: vállra vetve hordani a kabátot.

8 A háziköntösről ld. Join-Dieterle, Catherine: A párizsi úr otthon. In: F. Dózsa Katalin – Hegyiné

Déri Erzsébet (szerk.): Párizs és Budapest a divat tükrében. Kiállítási katalógus. Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum, 2003. 13. old.

vannak. Egy ilyen rendkívül érdekes, rátétes aranyhímzéssel díszített fekete selyematlasz darabot riznek a budapesti Zsidó Múzeumban.⁹ Nyitráról került be, ahol az örömanya viselte gyermeke esküvőjén. Analógiáját a Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteményében találjuk,¹⁰ mivel ez a típus a nyitrai népviseletre jellemző. Ugyancsak máig megmaradt szokás az ortodox családoknál, hogy a nők férjhezmenetelükkor leborotváltatják hajukat, és parókat hordanak.

Budapesti textilkereskedő (katonaként) és családja
1916

„A kivétel és a szabvány”

„Hermann föl akarja forgatni a családi hagyományt. Héber szent könyvek helyett német könyveket és még újságokat is olvas, tincseit levágtatja.”

⁹ Benoschofsky Ilona – Schreiber Sándor (szerk.): A Budapesti Zsidó Múzeum. Budapest, Corvina Kiadó, 1987. 176. 190. sz.

¹⁰ Lelt.sz.: 196.637.

ja, ételben-italban se tartja magát a szent el írásához, s ahelyett, hogy az apák módján ejtené a zsidóval-lengyelvel összezevert, gój fülek számára érthetetlen német szót, úgy beszél németül, s olyan ruhákban jár, mint a keresztények.”¹¹

Hatvany Lajos *Urak és emberek* című családi ihletésű regényében foglalja össze szemléletesen a 19. század második felében bekövetkező nagy nemzedéki váltást, a fiatalság asszimilációs igényének kezdetét.

A lengyel, galíciai és első sorban haszid zsidóság mindenképpen ragaszkodott a már hagyományná vált kaftánhoz. De volt egy Magyarországon már régóta élő vékony réteg, amely a 18. században is az európai megjelenést követte. Hegedüs Géza írja *Eljátékok egy önéletrajzhoz* című könyvében:

„De jól emlékszem még egy rokon néminél egy sokkalta régebbi anyai előd-házaspár festményére: azt is tudom, hogy Goldzieher Anselmusnak hívták, a felesége nevét nem ismerem. Vér szerinti elődeim voltak. Ez a Goldzieher Anselmus az 1710-es évek elején a Fertő-tó melletti Köpcsényben élt, és a Batthyány grófok birtokainak gazdasági főembere volt; tehát nyilván labanc érzelmű a kuruc háborúk idején: labanc nagyurak afféle úri házi zsidója volt. Hosszú fehér parókája (allonge paróka, ahogy akkoriban nevezték) válláig ért, arca beretvált, szürke selyemkabátjának gallérja és manzsettája csipke.”¹²

A leírás szerencsére elég részletes ahhoz, hogy megállapítható legyen, Hegedüs sének megjelenése, aki a festményen nyilván leg-

jobb ruhájában örököltette meg magát, tökéletesen megfelelt korának és társadalmi helyzetének.

A 19. századi zsidóság nagyobb része azonban új betelepülő volt, egyrészt német területről, másrészt Galáciából. Mindkét csoportban a fiatalok között erős volt a reform- és az asszimilációs törekvés. Ahogy a zsidóság polgárosodott és igyekezett megszabadulni a vallás ókori előírásainak szigorú betartásától, úgy „vetkőzött ki” és hagyta el a hagyományos izraelita megjelenést. Ami nagyon sokáig megmaradt, az az a szigorú alapelv, miszerint öltözködésre és egyáltalán az életre nem szabad sokat költeni. Erre utal Michael K. Silber is, visszanyúlva a 18. század végére, nem kisebb notabilitásokat idézve, mint Gróf Pálffy Károlyt és gróf Esterházy Ferencet: „[...] nincs olyan keresztény haszonbérlet, aki annyit tudna teljesíteni a földbirtokon, mint amennyit egy zsidó bérlés. Ennek oka pedig a zsidók szerényebb és alábbvaló életszínvonalában keresendő.”¹³ Hatvany valószínűleg sokat hallotta gyerekkorában, s röviden így definiálta ezt a szemléletet: „Forgatni kell a pénzt. Arra való.”¹⁴ Hozzá kell tenni, hogy ez egyáltalán nemcsak ennek a rétegnek az alapelve, éppen ellenkezőleg, ez volt a polgárság jó részének meggyőződése a kálvinista debreceniekkel a katolikus svábokig. A pénz nem a luxusra és pompára való; azt meghagyták a középosztály nemesi és vezető rétegeinek. Amíg a középnemesség, az úndzsentri réteg sokszor erején felül költekett – nemritkán nem is saját igénye miatt,

11 Hatvany Lajos: *Urak és emberek*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 17. old.

12 Hegedüs Géza: *Eljátékok egy önéletrajzhoz*. Budapest Szépirodalmi Kiadó, 1982. 11. old.

13 Silber, K. Michael: Zsidó kisebbség egy elmaradott gazdaságban, In: Varga László (szerk.) (i. m. 4. jegyzet). 78. old.

14 Hatvany: i. m. 12. old.

hanem azért, mert társadalmi helyzete ezt kívánta meg –, addig a polgárság a lehetőségei alatt élt, mert feleslegesnek tartotta az ésszerűnél magasabb életszínvonalat, azonban annál fontosabbnak a családi vagyoni gyarapítását. Ezt a szemléletet láthatjuk a debreceni jómódú söknél Szabó Magda *Régimódi történet* című családtörténetében is. A gyorsan meggazdagodó családok is sokáig tartották magukat ehhez az alapelvhez. Hatvani fősékek, Zsigának dúsgazdag apja például sajnálta a pénzt egy jó szabónál csináltatott elegáns frakkra. Leányai esküvére alkalmával a fiának kész frakkot vásárolt a Váci körúti ruharaktárban, ami meg is látszódott a rossz szabáson és az anyagon. Ebben az időben ugyanis a férfikonfekció nagyon rossz minőségű volt, s a szegények, no meg a takarékosok vásároltak ruharaktárban.

Strasserné Chorin Daisy apjáról írott visszaemlékezésében külön kiemeli, hogy a gyerekeket is nagyon szigorúan fogták, kevés zsebpénzüket elköltéséért naponta be kellett számolniuk, és büszkén teszi hozzá: „Édesanyám szerényen élt. Ruhákra, ékszerekre sohasem költött, pedig megengedhetne volna magának. Külső ségekre nem sokat adott.”¹⁵ Valóban megengedhetne volna magának, mert Weiss Manfréd lánya volt, és férje, Chorin Ferenc is a leggazdagabbak közé tartozott.

A zsidóságban belül is fontos különbségeket tartottak számon az egyes rétegek – vidéki és pesti gazdagok, kereskedők, bankárok

vagy boltosok – között, amelyeknek egyik természetes kifejezése volt a ruha. Hatvány ezeket a finom megkülönböztetéseket is nagyon részletesen mutatja be:

„[...] az ajtó kinyílt, s Thiers¹⁶ módjára kibotortvált, diplomatakép, pofaszakállas, kis mosolygós ember, maga Blau Gusztáv tipegett be rajta, karján vezetvén ezüstselyemben besuhogó feleségét, a hideg nyugalmú Evelyn, aki elrehaladt kora mellett még mindig szépasszony volt mondható. [...] Most a társaság többi tagjainak bemutatása következett. Blauék úgy álltak a szoba közepén, mint valami fejedelmek. A fekete vagy lila bársonyban és nehéz selymekben görnyedő vidéki asszonyok nem győzték Blauné öklömnyi fülbevalóit és mogyorónyi gyöngysorát¹⁷ ámulni-bámulni, és hogy ez a gazdag bankárné mégis milyen kedves és milyen lekötelezett és milyen egyszerű! Milyen egy igaz dáma! Hiába, akinek már az apja és nagyapja is pesti ember volt! (mert Evelyn született Popper leány, a Füzetai gazdag Poppereké!), annak egész föllépésén meglátszik a nagyvárosi nevelés!”¹⁸

A jólöltözöttség persze nem oldotta fel az igazi társadalmi korlátokat. Hunyady Sándor érzékelteti szemléletesen az áthághatatlantalan falakat:

„A Markó utcai gimnáziumban – nemhiába lipótvárosi iskola – sok zsidófiú volt. Jórészt gazdag, úrigyerekek, finom ruhában, jó harisnyában és cipőben. A Tölggyes gyermekei. Nevetséges lenne azt mondani, hogy a legkisebb mértékben is

15 Strasserné Chorin Daisy, Bán. D. András: Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 23. old.

16 Adolph Thiers (1797–1877): francia politikus.

17 1850-ben játszódik ez a jelenet; ekkor még, minden rétegben, amely megengedhetne magának, a nagyméretű kövek, gyöngyök divatosak.

18 Hatvány: i. m. 47–48. old.

Budapesti vállalkozó és felesége
1900 körül

hátrányban lettek volna másokkal szemben. De hát én mégsem tartoztam közéjük, hanem abba a másik táborba, amelynek tagjait – gyermekség ide, gyermekség oda, liberális éra ide, liberális éra oda – valami meghatározatlan jellegű szabadságom vesség tartotta össze, éppen úgy, mint a zsidókat.”¹⁹

Furcsa módon ez a két tábor közötti korlát nagyon is pregnánsan megkötött a szabóiparban. Már Hatvany regényében is elmondja Blauné, hogy „elbb Gráffnénál csináltatta ruháit, de a Gráffné budai sváb asszony, s ezért most egy zsidó szabónéhoz jár a Rózsa téren, bizonyos Blum Irmához, aki elbb f szabászné volt a Gráffnénál, ott kitanulta a mesterséget, s ha nem is dolgozik olcsóbban, de mégis, én nem tudom, hogy az asszonyság is úgy van-e vele, de én, ami engem illet, én szívesebben dolgoztatok egy zsidó n vel”.²⁰ Hogy ez a párbeszéd valóban megtörtént-e és a családi legendárium része volt, vagy Hatvany inkább a saját korára jellemző szokást vetítette vissza, nem tudjuk, de tény, hogy a 20. század első felében nagyon fontos volt, hogy ki hova jár ruhát csináltatni. Az arisztokrata, keresztény és zsidó középosztály más és más szabóságokat részesített elnyben, s a kiválasztásnál sokkal kevésbé esett latba az eredmény, mint az, hogy a szalonban várakozva kikkel találkozhatnak össze a hölgyek. A férfiszabóságoknál, amelyek az ismert egyen- és díszruhacégek kivételével általában sokkal kisebb mélyekben megkötöttek, a társasági szempontok már nem voltak fontosak. A férfiruha-készítés egyéb-

ként is az egyik olyan terület, ahol a 19. század első felétől kezdve mind nagyobb számmal megkötöttek zsidók. Nemcsak a szabás-varrás, de a készruha kereskedelem és az olcsóbb, bedolgozással konfekcionált egyenruha, libériakészítés terén is rendkívül nagy volt a zsidók számaránya.

Váltás izraelitából németre, illetve magyarra

Hatvany némi (ön)gúnnnyal megírt regényének a vagyont megalapozó egyik hőse, Bondy Simon ugyanaz, aki már elhagyta anyai nyelvét és tiszta németességgel beszélt, rendszeresen idézte a német irodalom nagyjait, Heinét, Schillert stb., de lenézte azokat a hitsorsait, akik lelkesen vettek részt az 1848/49-es szabadságharcban:

„az általános mámorosodásban, alig egy-két Hermann-fajta józan rajongó kivételével, még a zsidók is kezdik elveszteni a fejüket. Ezért hiába zúzza be a tömeg a zsidó boltok ablakát, mintegy jóakarató figyelmeztetésül, hogy: »ez a szabadságháború nem a ti szabadságtoké« mégis, ugyanaz a zsidó, akinek eddig az emberek közt a bántalmón és megvetésen kívül egyetlen jóul csak a profit jutott, most, mintha minden elszenvedett sérelem jóvátételének napja sütött volna széjjel, egyszerre csak odadobja profitját, életét, mindenét ezért a szabadságért [...]”²¹

Bondy úgy vélte, hogy a hadiszállítással is szolgálja a szabadságharcot, mert

19 Hunyady Sándor: Család album. Önéletrajz. 1934. Budapest, Noran Kiadó, 2000. 25. old.

20 Hatvany: i. m. 38. old.

21 Uo. 21–22. old.

„nincs szabadság posztó, bakancs és ló nélkül”.²² Nem tudni persze, hogy már az „sők is ilyen világosan látták helyzetüket a liberalizáció és emancipáció hajnalán, vagy Hatvany a regény megírása idején szerzett tapasztalatai alapján írta ezeket a keserű sorokat.

Bondy Hermann, apja megrökönyödésére, a német kultúrát tekintette sajátjának, ahogy az magától értetődő volt a német, osztrák, sőt a prágai zsidók körében is. A kamasz Zsiga viszont azért haragudott apjára, mert az nem, vagy rosszul beszélt magyarul. A magyar zsidóságban a második, Bondy Hermannot követő generáció a lehető leglelkesebben magyarosodott. Ebben sem álltak egyedül. A *Gründerzeit*, azaz az alapítás időszakában (de tulajdonképpen már a reformkortól a 19. század végéig) a Magyarországra jövő különböző nemzetiségű polgárság rendkívül gyorsan magyarosodott, annál is inkább, mert a monarchián belül és kívül kiváló volt a „romantikus, szabadságszerető” magyarok imázsa.²³ Természetesen

Hegedüs Géza sei között is volt negyvennyolcas tiszt, aki „zsinóros mentében”,²⁴ egyenruhában örököltette meg magát. A magyar nyelvet megtanulni nehéz volt, bár megpróbálták, és a második, harmadik nemzedéknek kiválóan sikerült, sőt mint tudjuk, sokan közülük magyar íróvá is váltak. De a nyelvtanulásnál könnyebb volt magyaros zsinóros ruhát viselni, s a kiegyezés idejében, az 1860-as években mindenki abban járt, akkor is, ha egy szót sem tudott magyarul.²⁵ Sokan utána is megtartották ezt a viselkedést. Krausz Simon írja visszaemlékezéseiben, hogy amikor a Lloyd Kaszinó tagjaként kártyázott, „[á]llandó kibicünk Ehrlich Mózes bácsi volt, az akkori idők egyik legsajátosabb egyénisége: 80 éven felüli, óriási szál ember, hatalmas, kifent bajusszal, csizmásan, zsinóros nadrágban és atillában”.²⁶ Hasonlóképpen Schuck Adolf budapesti gyáros is zsinórozott öltönyt és horgolt csipke végű magyaros selyem nyakkendőt visel 1873-ra datált portréján.²⁷

22 Uo. 21. old.

23 Ezt a romantikus imázst jól érzékelteti Franz Werfel Barbara című regényében. Ld. Werfel, Franz: Barbara oder die Frömmigkeiten. Berlin, Wien, 1929. 99. old.

24 Hegedüs: i. m. 11. old.

25 Herczeg Ferenc írja visszaemlékezéseiben, hogy sváb nemzetiségű nagybátyja Velencében szürke szabású kabáttal, zsinóros atillával keltett feltűnést. Hamarosan lelkesen tudatták vele, hogy van egy másik zsinóros viselő, ezüstkostorú lóballó atyafi is a lagúnák városában. A két földi azonban sokáig bujkált egymás elől, míg végül a Szent Márk téren szinte egymásba botlottak. Guszti bácsi kényszeredetten fordult a másik magyarhoz: »Entschuldigen's, sind Sie auch ein Ungar?«, mire a másik megkönnyebbülten felelte szintén németül (mert újvidéki szerbként sem tudott magyarul), hogy igen, ő is magyar. »De ki

beszélt akkor Pesten magyarul? csak a jurátusok és az írók« – fejezte be a jellemző anekdotát Herczeg Ferenc. Ld. F. Dózsa Katalin: Eltűnt idők, letűnt divatok 1867–1945. Budapest, Gondolat Kiadó, 1989. 16. old., valamint Herczeg Ferenc emlékezései. A szöveget gondozta és a bevezetőt írta Németh G. Béla. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985. 75–76. old.

26 Krausz Simon: A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete. Budapest, Kossuth Kiadó, 1991. 19. old.

27 Magántulajdon, a képen látható személyt a leszármazottak határozták meg.

A falusi boltosok mint a falu „jobb emberei” a gazdagabb parasztok öltözkékéhez igazították félparaszti, félvárosi viseletüket. Ez általában egyszer bb anyagból városiasabb szabást jelentett. A férfiak esetében félke-mény vagy puha, esetleg az ún. Kossuth vagy csikóskalap változata, sötét öltöny, mellény, nyakkend , és – a paraszttal ellentétben – biztosan pantalló. Az asszonyok sötét ruhában jártak, náluk még jellemz bb volt a félparaszti, féldívatos szabás. Az rétegükben is viszonylag soká élt az 1890-es évek elejének angolos divata: hosszú, ráncolt szoknya, b zubbony, magas, álló nyakkal, vállban ráncolt sonka ujjal. A kés bbiak folyamán ez a fajta viselet lassan követte a napi divatot, a szoknya kevésbé ráncolt, a zubbony lehajtott gallérú, el l gombolt, blúzforma lett. A fényképek a kamera elé

Jómódú, asszimilált újvidéki család
1907

álló párokat természetesen a legjobb öltözékükben, ún. kimeni, ünnepi ruhában örökítették meg.

Az urasági birtok bérlője, intézője vagy éppen a kisbirtokos-földmves, aki Hegedüs Géza szerint az alföldi magyar zsidó világ jellegzetes típusa volt, csizmanadrágot és csizmát viselt. Hegedüs Géza be is mutatja: „Lázár bácsi öles termet, túl a nyolcvanadik esztendején is szálfagyenes, széles vállú, nagy izmú férfiú volt, szőke bajusszal és fekete csizmával. Fekete öltönyéhez mindig csizmát viselt, begombolt ingére nem kötött nyakkendőt.”²⁸

Hegedüs az első századforduló zsidó középosztályának Nagyváradról Budapestre kerülő fiatal tagja – nem mellesleg az édesapja – megjelenését is felidézti:

„A fiatalembert Hegedüs Andornak hívták, nem volt túl magas, de igen arányosan jó megjelenés. Jobboldalt elválasztott simára fésült szőke haját és huszárosan pödört szőke bajuszt viselt, zöldeskék szemű volt, széles karimájú közepes méretű kalapját a jólöltözött fiatalok szokása szerint kissé jobbra csapva viselte. A kora tavasz eléggé langyos volt, hogy az útra már nem átmeneti posztókabátot, hanem világossárga, nyaktól végig gombolható felöltőt – „überzieher” húzón divatosan acélszürke, négy gombos zakójára, amelyhez kockás nadrágot és sárga gombos cipőt hordott.”²⁹

Ez a külső bármely, hozzá hasonló anyagi helyzetben lévő fiatalemberé lehetett volna, aki „a fiatalság bolondság” jelszavának

alapján még törődött a divattal, sőt még világossárga (nem szürke, nem fekete, de egy világos-sárgás-drappos árnyalat, ami akkoriban igencsak színesnek hatott egy férfi ruhájában) *überzieher* is húzhatott. A szürke négygombos zakó és a kockás nadrág is igen divatos volt 1902-ben, akárcsak a kissé bohémos, szélesebb karimájú puha kalap és a meghatározhatatlan árnyalatú, de eléggé markáns sárga gombos cipő. Hegedüs valószínűleg csak egy dolgot hagyott ki, a sétapálcát, de feltételezhetjük, hogy a 20 éves fiatalúr annak idején nem felejtette el. Annál nagyobb problémát jelentett azonban, hogy a fiatalemberről hiányzott a megbízható, komoly benyomás keltéséhez elengedhetetlen szalonkabát.

„Hiszen akit vasárnap délelőtt a feketekávéra hívnak meg eljövendő nőkhöz, annak ott ferencjósában kell megjelennie. Ez a ferencjósa, vagy másképpen »császárkabát« egy térd alá érő fekete zakó volt, amelyhez galambszürke mellényt kellett fölvenni. A módos polgári körökben rossz benyomást keltett, aki meghívott vendégként nem az alkalomhoz illő öltözékben jelent meg. Apámnak pedig nem volt ferencjóskája. Az ilyen szertartásos külsőségek – talán még feudális örökségként – hozzátartoztak nem csak a nagypolgári, de a középpolgári élethez is. Egy nagy kereskedelmi cég pedig nem képviselhetette magát olyan utazóval, aki nem ismeri, és nem tartja be ezeket a szabályokat.”³⁰

Ez utóbbi a kulcsmondat: a 20. század elején a megfelelő öltözködés a társadalmi érvé-

28 Hegedüs: i. m. 109. old.

29 Uo. 15. old.

30 Uo. 28. old.

nyesülés elengedhetetlen eszköze. Bár a zsidó és keresztény középosztály közötti láthatatlan falak változatlanul léteztek, már volt átjárás, és f leg már nem lehetett visszahúzódni a „kancelláriá”-ba vagy a „komptor”-ba a sefteket lebonyolítani.³¹ Hegedüs Andor nagyváradi szabója elintézte, hogy egy pesti kolléga egy nap alatt elkészítse méretre a ferencjósokát, ami így nem gy r dött a b röndben. „És felöltve az új ruhát, rá a világoossárga überziehert, ill en fehérbetétes feketete, gombos félcip ben, fején keménykallappal, kezében csontfogójú sétabottal, úgy ahogy illett, pontosan tizenegy óra után öt perccel becsöngetett a Hajós utca 15. számú ház els emeletének lépcs házi bejáratánál.”³² Ez a most már cseppet sem fiatalos és bohém, éppen ellenkez leg: konzervatív megjelenés megalapozta a jöv t, az jó állást, a f n k leányának kezét, valamint a biztos jómódot.

A középosztály tagjainál már nem igazán lehetett megkülönböztetni zsidó és nem zsidó öltözködést, legfeljebb finom árnyalatokban. Kaffka Margit írja a *Színek és évek*ben, hogy a megye régi családjainak férfitagjai kevésbé divatosan öltözködtek, mint az újabban odakerültek vagy a feltörekv újgazdagok. A bohém értelmiségi viszont függetlenül vallástól és nemzetiségt l, felt n - en és meghökkent en öltözött, el is várták t le, és a szabályokat aggályosan betartó

polgárok kissé borzongva nézték a merészen öltözött m vészeket.³³

A középosztály fels rétegei és a nagyburzoázia férfitagjai inkább arról voltak nevezetesek, hogy mélyen anyagi lehet ségeik alatt öltöztek. Néhány öltöny, frakk, zsakett, ferencjóska, amit csak akkor cseréltek, ha kihízták vagy nagyon elkopott! Kivételek persze voltak. Chorin Daisy közli nagyapja fényképét. Elegáns, szakállas úr tekint ránk a fényképr l.³⁴ Jó szabású ferencjósokját, szürke nadrágját biztosan nem a Váci körüti ruharaktárban vette. Mint ahogy finoman elegáns és divatos a nagymama is. Egy nagyon szép, turnürös hölgy néz ránk kedves-komolyan a fényképr l.³⁵ Viszont a viccek visszatér alakjai voltak az újgazdagok feleségei, akik a bonyolult öltözködési szabályokat, amelyek a hölgyek számára még aprólékosabban és részletesebben írták el , hogy mikor mit és hogyan illik viselni, egyáltalán nem ismerték, és különösebben jó ízléssel sem rendelkeztek. Viszont igyekeztek minél felt n bben és drágábban öltözni. Ennek ellenére nemigen tudunk valóságos példát mondani vagy idézni rossz megjelenés , öltözködési hibákat elkövet gazdag hölgyekre. Annál inkább elegáns és körülrajongott ideálokra, akik közül csak kett t emelünk ki.

Az els Léda, azaz Diósyné Brüll Adél, Nagyvárad legvonzóbb és legkulturáltabb asszonya. Dutka Ákos Adyval való kapcsolo

31 Hatvany használja ezeket a szavakat az irodára. A nagyapa bolt mögötti irodáját a 19. század elején még kancelláriának hívják, Bondy Hermannét komptornak.

32 Hegedüs: i. m. 34. old.

33 Kaffka Margit regényei. Bev. Bodnár György.

Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962. 76. old.

34 Strasserné: i. m. 14. old.

35 Uo. 20. old. A turnür a szoknya farrészét kiemel segédeszköz (abroncs, párna, er sebb red zés).

„Lyon Lea”-
szereplője

„Lyon Lea”-
szereplője

Jelenet a „Lyon Lea”-filmből.

A hasszid zsidó sztereotípiája: A rabbi és segít je. Jelenet a *Lyon Lea* című filmből 1915

Színházi Élet, belső címlap

lata miatt idézte fel személyiségét *A holnap városa* című művében:

„Diósné Brüll Adél is ennek a rejtélyes Brüll-háznak a gyermeke volt. Korán kirepült, s csak nagy időközben, ritkán jött haza. Minden hazalátogatása esemény volt. Hol Szófia keleti parfümjének illata tette érdekessé, hol Párizs színei és fényei ragyogtak ruhája selymén. Ebből az egzotikus eleganciából még izgatóbban ragyogott fel, mint egy nemes ötvös foglalatból, két sajtós fénygyöngy: a szeme. Zöld volt, mint a tenger, s mélységesen kék, mint esztendő után az ég.”³⁶

Nagy Endre *Egy város regénye* című művében ennél érzékletesebben jelenítette meg Léda mai szóval „sztár” voltát, még leánykorából, amikor még férje sem volt, nemhogy az Adival való kapcsolatának hírhedt híre:

„Brüll Adél, aki a város legünnepeltebb hölgye. Tulajdonképpen nem klasszikus szépség, de kreol arca van, barna haja, zöld szeme, nagy piros, érzéki szája. Párizsban szabott, testhez álló ruhákat visel, neki van a legkarcsúbb slussza³⁷ a vármegyében, és ha agarával végigsétál a déli korzón, a huszártisztek háptákba merevedve tisztelegnek el tte.”³⁸

A másik, egy igazi sztár, Hatvany Lili író- és színkritikus, Hatvany Lajos unokatestvére. Hatvany Lajos megírta a gazdag, kulturált, de csúnya Bondy Zsiga kitalált- ságát, reménytelen szerelmét, és a mérhetetlen távol-

ságot, amit közte és grófnő felesége között szerelmüket tönkretéve a társasági különbség hozott létre. Az 1890-ben született Hatvany Lili már a budapesti társaság középpontja lett. A lelegegásabb, az egyik legszebb pesti asszony, akinek ruháiról, színdarabjairól, sikereiről rendszeresen beszámolt a sajtó. Regényeket, színdarabokat, divattanácsadó és receptkönyveket írt. Darabjait New Yorkban is bemutatták. Szalonjában a legkülönbözőbb emberek, Budapest legismertebb személyiségei – arisztokraták, pénzemberek, művészek – találkoztak. Azt persze nem tudjuk, hogy ünnepelt sztárminőségében is hányszor bánították meg, hiszen a magyar főnemesség nem fogadta be Széchenyi grófnét, a dúsgazdag amerikai Vanderbilt Gladyst se. Feltehetően a ragyogó látszat ellenére Hatvany Lilit is érték Zsigához hasonló megaláztatások az arisztokrácia részéről. Valószínűleg nem volt véletlen, hogy időben felismerte a veszélyt, és az 1930-as évek végén Amerikába menekült. A már szintén ott élő Strasserné Chorin Daisy így emlékezett meg róla: „Sokszor jött Hatvany Lili is, aki a háborús évek alatt Hollywoodban írt forgatókönyveket. Még mindig nagyon szép és elegáns asszony volt, noha az idő már eljárat felette.”³⁹

Az idő mindenképpen eljárat felett az elegancia felett is, amelynek Hatvany Lili volt az első számú hölgye. Mára végérvényesen elkülönült a vallási alapú hagyományos ruházatkódás a mindennapok mindent megmutató, látszatra minden elírás felrúgó, kötetlen öltözködésétől. Új csoportok alakultak

36 Dutka Ákos: *A holnap városa*. Budapest, Palatinus, 2000. 80–81. old.

37 A korszakban divatos szó a derékba ségre.

38 Nagy Endre: *Egy város regénye*. Budapest,

Magvet, 1958. 10–11. old.

39 Strasserné: i. m. 58. old.

ki, amelyek egymáshoz tartozásukat a ruhák kiválasztásával jelzik és erősítik, de ezeknek már semmi közük nincs valláshoz vagy nemzetiséghez, annál inkább foglalkozáshoz,

szabadidős tevékenységhez és zenei, művészeti ízléshez.